

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.122>
УДК 94(477.75)“18”:341.223]:[343.34:903]

Анна ГЕДЬО

докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
a.hedo@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Олег ІВАНЮК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
o.ivaniuk@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

КУЛЬТУРОЦИД У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ КРИМУ: СВІДЧЕННЯ МАНДРІВНИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Мета полягає в реконструкції за інтерпретацією авторів подорожніх записок політики Російської імперії, спрямованої на руйнування пам'яток античної й мусульманської культур як засобу легітимізації власної присутності на захопленій території. **Методологія.** Імперська політика щодо колонізованих земель аналізується крізь призму теорій М. Гехтера та Р. Суні. Особлива увага приділяється явищу культурного геноциду, яке розглядається в контексті концепції Р. Лемкіна. Аналіз подорожніх записок дозволяє встановити систематичний характер руйнування культурної спадщини народів Криму з боку Російської імперії, що розглядається як частина широкої стратегії підпорядкування й російщення півострова. **Наукова новизна.** З'ясовуються масштаби та методи колонізації Криму на прикладі плундрування кримськотатарської спадщини. **Висновки.** На основі аналізу вра-

Цитування: Гедьо А., Іванюк О. Культуроцид у контексті російської колонізації Криму: свідчення мандрівників першої половини ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 122—136. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.122>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

жень авторів першої половини XIX ст. встановлено, що росіяни здійснювали комплекс насильницьких заходів, спрямованих на утвердження власного панування в регіоні через руйнування релігійних споруд, могил, водогонів, пограбування античних пам'яток та ін. Цілеспрямовані дії проти культурної спадщини мали на меті стирання історичної пам'яті народів півострова. З огляду на масштаби й характер, їх можливо кваліфікувати як такі, що мають ознаки геноцидального наміру або ж розгортання геноциду, адже російський царат намагався «вписати» захоплені терени у власний простір, спотворюючи історію та започинаючи утворений імперією вакуум новими міфами й ідеологічними концептами.

Ключові слова: *подорожні записки, Кримський півострів, мандрівники, Російська імперія, старожитності, руйнація історичної спадщини.*

Недоторканність культурної спадщини під час війни — фундаментальний принцип гуманітарного права. Історичні приклади (від Стародавньої Греції, імперії Александра Македонського) свідчать про шанобливе ставлення до таких цінностей. Юристи XVII—XVIII ст., відомі як основоположники сучасного міжнародного права, Г. Гроцій та Е. де Ваттель зробили значний внесок у розвиток концепції захисту культурної спадщини у період воєнних конфліктів [1—2]. Міжнародні договори XVIII—XIX ст. відображали прагнення людства обмежити руйнівні наслідки збройних протистоянь, були спрямовані на захист пам'яток. Утім Російська імперія, впродовж своєї історії неодноразово вдаючись до анексій та окупацій, систематично порушувала усталені норми.

У цій статті акцентується, що знищення культурної спадщини може бути свідомим і розглядатися як складова частина стратегії дегуманізації ворога, позбавлення його історичної та релігійної ідентичності. В основу покладено концепцію М. Гехтера [3, с. 60—64], який проаналізував різниці між національним будівництвом певної країни та становленням імперії в рамках процесів «внутрішнього колоніалізму». Дослідник звертав увагу на питання легітимності центральної влади. Він стверджував: якщо мав місце супротив колонізованого населення, це свідчить про наявність імперіалізму, оскільки опір підданих виступає показником відсутності добровільної згоди та легітимності влади в їхніх очах. Тож цілком закономірним видається твердження, що спроби привласнення Росією захопленого простору шляхом запровадження власних норм, практик, загалом зміни повсякденності (все те, про що йтиметься нижче) можуть розглядатися як прояв колоніальної імперської політики. Для її аналізу використано також концепцію Р. Суні [4], згідно з якою в імперіях, де кордони між поняттями «нації» та «імперії» розмиваються, правлячі еліти метрополії (тобто центральної, домінуючої нації імперії) намагалися побудувати «гібридні імперії-нації». Це означає створення такої політичної системи, де центральна влада прагне поєднати імперський контроль над різними територіями з елементами національної ідентичності метрополії, але при цьому легітимність її панування може значно відрізнятися в різних регіонах імперії. Тобто в одних її частинах влада сприймається як законна, а в інших (особливо колонізованих) — її легітимність оскаржувана або нав'язується силою. Концепція Р. Суні допомагає пояснити диференційований підхід імперії до колонізованих територій.

Так, у випадку з кримськими татарами офіційна політика, з одного боку, була вкрай жорсткою, а з іншого — не передбачала повного включення колонізованого народу в російське суспільство, водночас залишаючи дещо (елементи архітектурної спадщини, певні повсякденні практики) як своєрідний етнографічний «атракціон». Цей процес можна пояснити прагненням імперії до пошуку власного ідентифікаційного ядра, представленого православ'ям і російською мовою [5, с. 9].

Явище культурного геноциду розглядається в контексті концепції Р. Лемкіна, котрий виокремлював дві його фази: знищення національного зразка пригнобленої групи та нав'язування національного зразка гнобителя [6]. Дослідник запропонував класифікувати дії, спрямовані на знищення національних груп, актами варварства й вандалізму. Р. Лемкін виокремив інструментальні складники геноциду: культурний, моральний, релігійний (сьогодні розглядаються як культурний геноцид). Під такі дії підпадає вилучення та руйнування пам'яток культури, заборона на використання мови пригнобленої національної групи, знищення освіченої верстви, духовенства, обмеження доступу до освіти, регламентація культурної і творчої діяльності, пропаганда шкідливих звичок. Усе це спрямовано на ліквідацію культурної ідентичності й національної самосвідомості, підри्व психологічного здоров'я, зниження рівня опору пригнобленої групи.

Обставини захоплення Російською імперією Криму й дії з упокорення місцевих народів неодноразово ставали предметом інтересу дослідників. Праці імперської доби переважно мали ідеологічно зумовлений характер. Так, автори кінця XIX ст., зокрема В. Андрієвський і В. Шарков, поряд із викладом історичних подій обґрунтовували «право» царського режиму на володіння новими територіями [7—8]. Заангажованим був погляд на експансію Російської імперії й радянської історіографії. Проте, оскільки ідеологічним складником праць тих років стала критика політики царату, автори широко використовували у своїх побудовах дії російських військ та адміністрації. Так, П. Нікольський акцентував на залякуванні й репресіях проти корінного кримськотатарського населення [9]. С. Бахрушин зазначав, що результатом «приєднання» Криму стало не лише знищення татарської державності, а й занепад самобутньої культури («розорення царизмом тієї красивої та яскравої тубільної цивілізації, яка виросла на кримському ґрунті в результаті різноманітних культурних впливів, що перехрещуються тут, у цьому споконвічному морському порту поблизу південноросійських степів») [10]. Схожа критична позиція була властива й С. Лапицькій, котра також украл негативно ставилася до загарбання Кримського ханства царським режимом [11]. Її дослідження, як і праці інших радянських істориків цього періоду, були позначені ідеологічною настановою щодо викриття «експлуаторської та загарбницької сутності російського самодержавства». Цей підхід дозволяв акцентувати увагу на руйнівних наслідках імперської політики для кримськотатарського народу, хоч і крізь призму радянської марксистської інтерпретації історії, що засуджувала імперіалізм як такий.

Спроби неупередженого аналізу джерел і висвітлення російської експансії на південь розпочалися після розвалу СРСР. Так, суспільно-політичній ситуації на півострові в 1770-х рр. приділив увагу В. Возгрін, який стверджував, що після

Ключук-Кайнарджійського миру безладдя у краї провокували переважно російські війська, а також політика хана Шагіна Гірея, котрий перебував під сильним впливом Санкт-Петербурга [12, с. 266, 283—286]. Водночас автор побіжно висвітлював і методологію встановлення контролю над народами, які проживали в межах колишнього Кримського ханства.

У цей період також зросла зацікавленість до дослідження спадщини мандрівників, особливо подорожніх нотаток іноземців, які відвідували півострів. Так, заслуговує на увагу розвідка П. Брицького й П. Бочана, присвячена аналізу описів українських земель німецькими, французькими, англійськими подорожниками [13]. Аналіз змісту автобіографій, листування, вражень польських вояжерів кінця XVIII — початку XX ст. здійснив С. Громенко, запропонувавши періодизацію відвідин півострова й типологізацію джерел [14].

Факти знищення культурних надбань, руйнування архітектурних пам'яток зафіксували чимало іноземців, котрі побували на Кримському півострові відразу після його захоплення Росією в 1783 р. або впродовж кількох десятиліть після того. Вибір подорожніх записок для аналізу здійснювався за кількома критеріями:

- культурна належність — авторами були як європейці, так і росіяни, що дозволяє порівнювати описи, створювані носіями різних світоглядних концепцій;
- популярність та охоплення читацької аудиторії — ще за життя авторів їхні твори перекладалися на інші мови, здебільшого німецьку, англійську, російську, та були доступними як російському, так і європейському читачеві;
- упередженість / неупередженість — до уваги взято твори європейців, в яких транслюються різні погляди на російську присутність у Криму та її вплив на життя місцевого населення, в тому числі проімперські / проросійські й виразно антиросійські.

Дії російських військ на теренах півострова яскраво описали європейські мандрівники, зокрема Ф. Дюбуа де Монпере, Е.Д. Кларк, Г.Д. Сеймур та ін. Так, останній зазначав: «Дві тисячі будинків і величний палац ханів спалені, а багата бібліотека, яку зібрав Селім Гірей та єзуїти, знищена вогнем. Така ж доля спіткала Ак-Мечеть¹, де знаходилися палаци калги-султана і принца» [15, с. 28]. Він також повідомляв, що в 1781 р. «орел царя замайорів на башті Судака, відтак для пам'яток генуезької колонії почалося те знищення, яке повсюди характеризує російські завоювання» [15, с. 226].

Англійський мандрівник Е.Д. Кларк відзначав пристрась росіян до руйнування: «Щоб описати, що таке Бахчисарай, було б необхідно передати ідеї, принаймні адекватні теперішньому вигляду його руїн — а це дуже важко». І продовжував: «Місто було поділене на кілька департаментів, з яких лише грецька колонія займала цілу велику долину. Її вони повністю знищили, не залишивши каменя на камені. Палац хана у центрі зберігся; але в нього була ще одна улюблена будівля, розташована у чудовій місцині під горою, на похилому боці долини.

¹ Саме такою назвою послуговувалися англійські автори. Автентична татарська — Акмесджит, офіційна російська з 1784 р. — Сімферополь.

Вони її геть зруйнували, та так, що тепер без провідника не можна навіть дізнатися, де вона стояла. Від міста зараз залишилося не більше третини» [16, с. 270].

Переконливим свідченням російських дій на Кримському півострові стали щоденники та подорожні записки європейців, котрі відвідали край наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст., зокрема Дж. Вебстера, Ф. Дюбуа де Монпере, Е.Д. Кларка, Р. Лаелла, Г.Д. Сеймура, Ч.Г. Скотта. Мандрівники, які не перебували на російській службі й не зазнавали впливу імперських ідеологем, чітко визначали причинно-наслідкові зв'язки між діями цивільних чиновників та армійських командирів і реаліями.

Е.Д. Кларк, ознайомлений із різноманітними подорожніми записками, зокрема своїх співвітчизників, був переконаний щодо необхідності говорити правду, щоб її знали принаймні у Британії [16, с. V]. Це була його реакція на спотворення історії регіону та зусилля Російської імперії щодо «лакування» власних непривабливих дій на території Кримського півострова.

Суб'єктивність спостережень подорожан значною мірою визначалася панівними в той час імперськими ідеологемами. Британські, французькі та інші європейські мандрівники зазвичай сприймали світ крізь призму колоніальних уявлень, що могло впливати на ставлення їх до російської політики у Криму. Однак, попри це, їхні записи залишаються цінним джерелом для дослідження практик колонізації, зокрема методів російщення, а також соціально-економічних трансформацій, які зазнавало кримськотатарське населення під новою владою.

Одним із ключових елементів узаконення російського панування на півострові стало створення образу «цивілізаторської місії». Імперія позиціонувала себе як «носійка прогресу», що дає просвіту, культуру, розвиток «відсталім» народам. Відповідно офіційне історієписання послуговувалося вибірковими джерелами (про нібито «дикість» і «нерозвиненість» кримських татар), щоб виправдати загарбання нових територій та подальшу їх асиміляцію.

Російська влада загалом не заперечувала проти подорожей у Крим, особливо іноземців. Значна кількість подорожан, відвідаючи край у першій половині XIX ст., у своїх працях ідеалізували реальність, не помічаючи руйнацій, підкреслювали позитивні зміни, такі, як розвиток економіки та відкриття античних пам'яток. Мандрівники-росіяни трансливали задоволення діями царату щодо «приєднання» Криму, а також милувалися природою півострова, старожитностями, висловлюючи, втім, украй негативне ставлення до місцевих татар. Так, колишній військовик, а згодом видавець і літератор М. Всеволожський писав: «Я в'їжджаю до Тавриди, або Криму, цього гнізда, з якого стільки століть хижі татари немов сарана влітали в межі Росії, палили села, міста наші, грабували, вбивали мирних жителів прикордонних губерній, вели дружин і дітей у полон. Мир був неможливий із ними [...] сусідство неприборканих розбійників не могла терпіти могутня держава, без сумніву, одне з найвеличніших діянь Катерини — завоювання і приєднання Кримського півострова до Росії» [17, с. 23—24].

Навіть автори ґрунтовних досліджень намагалися уникати оповідей про місцеві мусульманські пам'ятки через їх часткову чи повну руйнацію «завдяки»

діям російських урядовців і війська. Вдаючись до розлогих історичних описів й аналізу етимології татарських назв, вони вели мову про зруйновані християнські церкви, просуваючи ідею, що Крим нібито «споконвічно» був «православним». Формували у читача враження, що причинами занепаду античних пам'яток стали час та історія, насичена війнами й зіткненнями різних народів. Зазвичай указувалося на провину Османської імперії і Кримського ханства, які «нищили православний світ» [18].

Насилля на теренах Кримського півострова Російська імперія практикувала й надалі, коли вже зникла нагальна необхідність в упокоренні корінних народів, однак була потреба у «цементуванні» влади над ними. Кінцеву мету, яку визначив царат, сформулював, висловлюючи власні почуття, історик, письменник, археолог М. Сементовський: «В уяві моїй постало вірадне майбутнє, коли крик мулли повсюдно замінить звук християнських дзвонів, які, можливо, скоро повісять нові християни на вежах старовинних мечетей, і на місяці, який нині ще увінчує храми Аллаха, засяє блиск хреста» [19, с. 12—13].

Вочевидь, для створення уніфікованого не лише політичного, але й психологічного простору в першу чергу царату необхідно було знищити пам'ятки і старожитності як мусульманської, так й античної культур півострова. Фактично, це мало цілком окреслену, усвідомлену мету, а не було просто одиничним актом варварського руйнування. Після оволодіння росіянами Кримським півостровом у 1783 р. ці «місця пам'яті» продовжували відігравати значну роль для збереження ідентичності кримських татар. Тож для нової влади було важливим стерти їх, оскільки Крим мав стати асимільованою складовою частиною імперії, а не територією проживання самотніх народів, котрі зберігають власну, відмінну від імперської, колективну пам'ять.

Про боротьбу російської адміністрації з античним минулим писав Е.Д. Кларк: «[...] залишки міста Херсонеса були настільки значними, що всі його брами стояли. Невдовзі їх знищили. І, продовжуючи своє улюблене заняття спустошувати, вони (росіяни — *Авт.*) зруйнували, зламали, закопали все, що могли знайти, що могло б служити для ілюстрації його колишньої історії» [16, с. 284]. Англійський мандрівник висловлював припущення, що така ж доля спіткала б і надбання будь-якої, навіть найвідомішої у світі цивілізації, якби тільки її підкорили росіяни: «Якщо Архіпелаг² підпаде під владу Росії, чудових залишків Стародавньої Греції не стане, Афіни будуть зруйновані, жоден камінь на нагадуватиме про місце, де стояло це місто» [16, с. 285].

Не найкраща доля в умовах російського панування на Кримському півострові спіткала мистецьку спадщину давніх греків. Все те, що зберігалось впродовж століть, а саме «барельєфи, написи чи архітектурні стовпи, було зламане і продане як будівельні матеріали для їхніх жалюгідних казарм. Через короткий час у Кафі не залишиться нічого, крім слідів запустіння від російських завойовників» [20, с. 260].

² Острови Грецького архіпелагу. У ході кількох російсько-турецьких воєн російські ескадри вели в тому районі успішні дії проти османського флоту.

Загальну ситуацію описував Дж. Вебстер: «Ми вечеряли у Султана³, який показав нам грубо виконаний рельєф скіфського кінного воїна [...] Його він знайшов за милю від Сімферополя. [...] Там є багато руїн великої давнини й інтересу, але їх росіяни не поважають, використовуючи рельєфи та каміння з написами для ремонту доріг. Султан, щоб переконати нас у цьому, показав частину дороги, сказавши: "От вони лежать". Чи можна помислити щось більш варварське?» [21, с. 94].

Зазнали втрат і пам'ятки генуезького походження. Ч.Г. Скотт зазначав, що на 1783 р., на момент, коли у Феодосії та Керчі з'явилися росіяни, «найкращі будівлі» тут ще збереглися в досить доброму стані, в «оточенні численних мечетей» багатолюдного міста. І саме Г. Потьомкін зі «своїми непереможними солдатами розпочав люте руйнування» [22, с. 211].

Перебуваючи у Феодосії, Ф. Дюбуа де Монпере писав: «Я не маю сил оповісти, що відчув, побачивши цю чудову споруду генуезців у такому спустошенні. Російський губернатор Феодосії Фаншав⁴ наказав зняти облицювання укріплень і ровів, щоб збудувати з нього ті жахливі казарми» [23, с. 81].

Схожі враження від російського «господарювання» мав і Г.Д. Сеймур: «Московські вандали збудували величезні казарми, які були абсолютно марними [...]. У цей день Солдая⁵, цілком викреслена зі списку міст і фортець, не має навіть охоронця, щоб стежити за мурами та чудовими баштами з гордими написами. Кожен рік відбуваються нові каліцтва й незабаром не залишиться жодної з мармурових табличок з елегантними арабесками, які прикрашають кожную башту та ворота, розповідаючи про їх походження й історію». Автор робив висновок, що від повного знищення генуезької старожитності врятує лише відсутність російської влади [15, с. 226].

У небуття пішов і палац калги-султана, розташований на берегах річки Салгир в околицях Сімферополя. За словами того ж Г.Д. Сеймура, споруда мала «незліченну кількість залів і коридорів, щедро орнаментованих деревиною. Чимало було й фонтанів. А сади славилися своєю красою. Тепер від колишньої слави не залишилося сліду» [15, с. 35].

Аналогічна доля спіткала значну кількість релігійних споруд, які складали спадок мусульманської культури. Їх руйнували поступово, проте наполегливо та невідворотно. Переселенці з внутрішніх регіонів Російської імперії розбирали їх і використовували як будівельний матеріал для спорудження власних жител [23, с. 85]. «Що я бачив в Ескі-Крими? Мій провідник показав мені п'ять старих мечетей у руїнах», — обурювався Ф. Дюбуа де Монпере [23, с. 90].

³ Так автор називає нащадка кримських ханів і російського дворянина Кати Гірея («Sultan Krim Gherri Katti»; в Росії знаний як Олександр Іванович Султан-Крим-Гірей; 1788—1846 рр.). Свого часу він служив у російській армії, прийняв християнство. Навчався у Британії, в Единбурзькому університеті. За підтримки імператора Олександра I займався місіонерством у Криму. Серед іншого глибоко цікавився археологією. Вважається першовідкривачем Неаполя Скіфського.

⁴ Генерал Андрій Семенович Фенш (Феньш, Феншоу; 1757—1828 рр.) був військовим губернатором Феодосії в 1803—1808 рр.

⁵ Генуезька назва м. Судак.

Е.Д. Кларк став свідком руйнування російськими військами ісламських культових споруд у Феодосії. Він описував, як «солдатам було дозволено повалити прекрасні мечеті та знести мінарети. Заради невеликої кількості свинцю, який вони таким чином змогли отримати. Така справжня природа російського захисту; такого роду альянс, який росіяни прагнуть утворити з кожною слабкою нацією [...]. Поки тривало плундрування, офіцери розважалися, спостерігаючи за цим лиходійством» [16, с. 258].

Знищення мечетей російська влада розглядала як один із методів підкорення місцевого населення та стирання слідів ісламської присутності в регіоні. Це підтверджує Е.Д. Кларк: «Високі та величні мінарети, чий верхівки додавали місту такої витонченості й гідності, щодня зрівнювали із землею. Боролися не з релігією як такою — метою була цілісність ідеологічного простору Російської імперії та ще, безперечно, свинцеві кулі для вояків. Я був у турецькій кав'ярні в Кафі, коли головний мінарет, одна зі стародавніх і характерних пам'яток краю, біля якого росіяни кілька днів працювали, монтуючи блоки та закріплюючи мотузки, завалився. Струс від його падіння відчувся в кожному будинку. Турки, що сиділи на дивані й курили, [...] при цьому кричущому акті безчестя зірвалися з місця, вивергаючи гіркі прокляття на ворогів свого пророка. Навіть присутні греки засвідчили свій гнів подібною клятбою. Один із них, обернувшись до мене і знизавши плечима, обурено мовив із виразом презирства на обличчі: "Скіфи!". Згодом виявилося, що це загальноприйнятий вираз, бо хоч греки сповідують ту ж релігію, що й росіяни, вони ненавидять останніх так само щиро, як турків чи татар» [16, с. 259].

Згодом англійський автор відзначав, що навіть «лагідний і привітний Паллас⁶, незважаючи на страх, в якому його тримав російський уряд, не міг мовчати про руйнування цих прекрасних будівель. Цікаво відзначити обережність, з якою він висловлював своє обурення, повідомляючи таким чином цей факт. "Коли я створив, — каже він, — перспективу, щоб це місто (Кафа) було намальоване з боку затоки, там було два мінарети, шістнадцять сажнів заввишки, зі змієподібними сходами, що вели на вершину, хоча обидві споруди відтоді зруйновані"» [16, с. 259].

Наруга над релігійними пам'ятками супроводжувалося репресіями проти мусульман. Е.Д. Кларк писав: «У мене є свідчення одного з їхніх командирів, якого я не смію назвати, котрий стверджував, що коли мулли, або татарські священники, піднімалися на мінарети опівдні [...], згідно зі своїм звичаєм, російські солдати розважалися, стріляючи в них із мушкетів. В одному з цих випадків священник був убитий» [16, с. 271].

Проте найбільш невинуватим, на думку іноземних авторів, стало руйнування водогонів і громадських фонтанів (деякі з них, за твердженнями Е.Д. Кларка, були пам'ятками «сивої давнини», прикрашеними барельєфами й написами). Аргументуючи свої дії військовими потребами, росіяни демонтували свинцеві труби. Водночас вони збивали мармур і великі кам'яні брили, які використовували для будівництва казарм, підривали водогони й канали. Усе це зумовлювалося не тільки

⁶ Російський учений-натураліст німецького походження.

й не стільки потребами в будівельних матеріалах, скільки руйнуванням традицій. Адже в ісламських країнах уважалося благочестям доглядати, оздоблювати громадські водоводи, які слугували не лише для побутових потреб, але й для релігійних обрядів (омивання правовірних перед заходом до мечеті). Е.Д. Кларк писав: «Шанування, з яким татари ставляться до своїх фонтанів, спонукає їх не шкодувати грошей, щоб збагатити їх найчистішою водою. Ці фонтани майже настільки ж необхідні для церемоній мечеті, як і для міста, оскільки кожен правовірний мусульманин мие голову, бороду, руки й ноги перед тим, як приступити до молитви» [16, с. 269].

Адміністративні чи релігійні пам'ятки, які не руйнували та не розкрадали, зазвичай ставали місцем для розваг і прогулянок, житлом для військовиків, господарськими спорудами. Російський мандрівник М. Бернов зазначав, що внутрішній двір ханського палацу в Бахчисарі «служе зараз міською прогулянкою» [24, с. 95]. Зрештою цю пам'ятку перетворили на своєрідний «готель», де зупинялися як російські чиновники, так й іноземні подорожани. Часом в окремих приміщеннях квартирували військові підрозділи. Ч. Елліот був переконаний, що росіяни поступово, проте неухильно позбавлятимуть палац його орієнтального характеру [25, с. 297].

Чиновник і літератор П. Сумароков, описуючи одну з найвеличніших мечетей Феодосії (колишньої Кафи), яка за розмірами перевищувала Успенський собор у Москві, згадував: «Тепер у цій мечеті зберігаються полкові речі, дрова з пальмового дерева; на вході лежать старі мішки і птахи на мармурових цих колонах в'ють свої гнізда». Іншу мечеть було перетворено на «магазин» (склад) [26, с. 62—63].

Ще одним прикладом демонстративної перемоги, про який писали європейські та російські мандрівники, був грабунок, захоплення «трофеїв». На тлі нівелювання місцевої культури це дозволяло імперії згодом позиціонувати її досягнення як власні. Ч.Г. Скотт фіксував: «Античні старожитності Пантікапея тепер систематично шукають для поповнення музею Ермітажу в Петербурзі» [22, с. 204]. Навіть російський мандрівник М. Бернов визнавав факти такого грабунку. Оглядаючи ханський палац у Бахчисарі він нотував: «Чимало з колишньої розкоші, як кажуть, за часів Кримської війни було вкрадено своїми ж росіянами, дещо взято до Ермітажу, дещо перевезено до Алупки, словом доводиться багато чого відтворювати в уяві» [24, с. 96].

Грабунком супроводжувалося і плюндрування могил. Е.Д. Кларк зазначав: «Карасубазар не постраждав так сильно, як інші міста Криму з моменту його завоювання росіянами, але він демонструє багато руїн і пам'яток їхнього панування. З татарських кладовищ позбивали надгробки. Їх розбили або обтесали, щоб вони стали матеріалом для будівництва. Хоча у краї є прекрасний вапняк, який можна добути з каменоломень майже з такими ж невеликими зусиллями, як і руйнування надгробків» [16, с. 264].

Англійський мандрівник описував випадки вандалізму з боку росіян щодо пам'яток Херсонеса Таврійського. Так, одним із предметів, які вони вивезли з міста, «був прекрасний біломармуровий барельєф, що демонстрував скульптуру, рівну за досконалістю деяким із найбільш шанованих творів мистецтва». Згодом автор з'ясував, що той барельєф «закривав вхід до гробниці філософа на ім'я

Теаген». Пізніше Е.Д. Кларк потрапив усередину: «Мене провели до гробниці, з отвору якої вони вийняли цей мармур. Це був родовий склеп, висічений у скелі на зовнішній стороні мурів стародавнього міста Херсонес. Внутрі були заглиблення для тіл померлих. Коли склеп відкрили, солдати взяли кістки та порозкидали їх серед руїн» [16, с. 285].

Г.Д. Сеймур також звертав увагу на масштабні руйнування поховань в околицях Херсонеса: «Пряма дорога з Херсона до Інкермана проходить долиною повз це село. Більша частина античних пам'яток зникла ще до інженерів, котрі підірвали скелі зі склепами в них, щоб отримати м'який красивий будівельний камінь» [15, с. 139]. Мандрівник нотував: «У долині Інкермана склепів було не злічити, але зараз їх кількість швидко зменшується. В деяких місцях із природних причин скеля поступилася і знесла цілі поверхи склепів, із переходами та сходами. І лейтенант Круз, який мав контракт на камінь для громадських будівель у Севастополі, підірвав величезну їх кількість» [15, с. 141].

Ч.Г. Скотт свідчив: «Ми звернули на рівнину на східній околиці, де колись стояв Пантікапей: він виглядав як великий амфітеатр, укритий безліччю курганів. У долині й на довколишніх пагорбах однаково стояли сміливо ті кургани, пристанища смерті. Але тисячі гробниць, портали яких були закриті двадцять століть тому, тепер зяють перед нами ніби засурмила остання сурма й мертві встали. Тому що великий нищитель, який руйнує храми, трощить палаци та міста, злітає на тиху могилу й оскверняє нечистими руками навіть прах великих, учених і праведників. Кожен курган будь-якого розміру на цьому величезному кладовищі був відкритий, золото, дорогоцінності пограбовані, а прах героїв і законників розвіяно за вітром» [22, с. 203].

Станом на 1830-ті рр. висновки іноземців щодо результативності брутальних спроб Російської імперії легітимізувати свою присутність у регіоні збігалися. Шотландець Дж. Вебстер зазначав, що «татар підкорено, але спогади про їхній давній зв'язок із Портою та про релігійну ідентичність усе ще залишаються». Він висловлював побоювання щодо подальшої долі кримськотатарського народу, прогножуючи його асиміляцію. Такий песимістичний прогноз відображав поширену на той час думку про неминучість домінування російської культури, мови, а також ідеологем і форм суспільного життя [21, с. 89].

Одним із методів російщення Криму стало переоблаштування ісламських культових споруд під православні храми. Ф. Дюбуа де Монпере описував, як головна соборна мечеть у Феодосії Біюк-Джамі зазнала руйнувань під виглядом реконструкції (особливо після того, як зменшилася кількість мусульманського населення). Цей процес супроводжувався розкраданням цінностей і матеріалів («спочатку зняли свинцеве покриття даху, яке продали з вигодою невідомо для кого»). З часом виділені на роботи кошти скінчилися й кілька років вже не мечеть, але ще й не церква нагадувала руїну [23, с. 83]. Подібні випадки були характерні для багатьох міст Криму. Така політика спрямовувалася не лише на зміну релігійної картини регіону, але й на підриг культурної ідентичності кримських татар. Перетворення мечетей на церкви стало символічним актом доміну-

вання російської культури та підпорядкування місцевого населення. Цей процес можна розглядати як форму культурного геноциду.

Е.Д. Кларк у своїх подорожах по краю відзначав, що спроби російської адміністрації перейменувати Ак-Мечеть (власне Акмесджит) на Сімферополь не мали успіху. Місцеве населення продовжувало використовувати традиційну татарську назву. Мандрівник писав: «Із Карасубазара ми приїхали в місто Ак-Мечеть, резиденцію генерал-губернатора Криму. З тих пір, як півострів потрапив до їхніх рук, росіяни намагалися назвати його Сімферополем, але я ніколи не чув, щоб його тут називали якимось по-іншому, ніж отриманим від татар ім'ям» [16, с. 265]. Подібні спостереження висловлював і Р. Лаелл, який уважав, що «Сімферополь дістав свою назву від греків, татари ж називали, і називають його Ак-Мечеть. Після завоювання Криму грецьку назву було відновлено, щоб стерти будь-які асоціації між Ак-Мечеттю й тубільцями. Спроба, яка досі не вдалася, та, можливо, ніколи не матиме успіху. Хоч і були знищені всі записи татар, вони з уст у вуста передають минулу історію, традиції своїм нащадкам» [27, с. 240]. Ці свідчення демонструють, що політика російщення наражалася на спротив місцевого населення, яке прагнуло зберегти власну культурну ідентичність. Незважаючи на офіційні перейменування та спроби нав'язати російську культуру, татари продовжували послуговуватися своїми назвами, практикувати звичаї і традиції.

Результати дій Російської імперії на кінець 1840-х рр. образно визначив Ч.Г. Скотт: «Сімферополь та його старша сестра Ак-Мечеть (Біла Мечеть) стоять разом, але не обнявшись; з усмішками на обличчі, але зі злобою у серці. Вони не є нащадками одного батька. Донька татарина скромна, непоказна, усамотнена. Молодша та зухвала російська дівка вкрита фарбою й мішурою, носить крадені прикраси. Її самооцінка завжди завищена, з безглуздим марнославством демонструє вона ті зовнішні, вульгарні чари, які погано приховують гниль усередині» [22, с. 220]. Це порівняння відображало процес колонізації Криму, а образ «крадених прикрас» символізував культурну апропріацію, тобто агресивне запозичення та перетворення елементів чужої культури для власних потреб.

Татарськими за духом і значною мірою за архітектурою залишалися лише міста Карасубазар і Бахчисарай, де попри все ще зберігалися пам'ятки, які нагадували про колишню могутність кримських володарів [23, с. 116]. Дж. Вебстер зі здивуванням писав про Бахчисарайський палац: «Серед усіх варварств, які позначили завоювання Криму росіянами, дивно, що вони дозволили татарам збереження цієї єдиної пам'ятки їхньої давньої династії, адже поведінка росіян у Польщі була геть іншою й не вирізнялася повагою ані до почуттів, ані до полеглих ворогів» [21, с. 95]. Більшість іноземних авторів, фіксуючи на папері свої спостереження, намагались аналізувати, пояснювати дії царату. Зокрема Г.Д. Сеймур зазначав: «Бахчисарай був столицею татар під час [російської] окупації Криму та, як і Карасубазар, зберігає більшу частину свого східного характеру завдяки досі чинному указу Катерини II, за яким татарам дозволено залишити виняткові володіння цих двох міст» [15, с. 36].

* * *

Спираючись на аналіз наведених вище свідчень як європейських, так і російських мандрівників, можна дійти висновку, що впродовж першої половини XIX ст. росіяни провели серію насильницьких заходів, спрямованих на утвердження власного панування в регіоні. До них належали руйнація громадських будівель і релігійних споруд, знищення водогонів та фонтанів, плюндрування могил, пограбування античних пам'яток та ін. Імперія також намагалася ліквідувати й нематеріальну культурну спадщину народів Кримського півострова: мову, традиції, звичаї, обряди, народні художні промисли, ремесла.

Зазначені дії можна інтерпретувати не лише як засіб залякування місцевого населення, але як спробу підмінити культурну ідентичність підкорених народів власною. Очевидно, що порушення усталених традицій щодо законів і звичаїв ведення війни було не лише інструментом створення атмосфери страху та впокорення, а й також відображенням певної слабкості імперії, адже її власна історична спадщина часто поступалася надбанню підкорених народів. У такому контексті руйнування чужого культурного простору виглядало більш ефективним і швидким способом утвердження домінування. На відміну від імперій, які толерували культурно-релігійну інакшість «провінцій», для Російської наруга над спадщиною поневолених етносів стала невід'ємним інструментом ствердження власної присутності. Метою таких дій було стирання історичної пам'яті народів Криму, знищення надбань їхньої високої і традиційної культур.

Поряд із тим російський царат усіляко намагався вписати регіон у власний простір, спотворюючи його історію та заповнюючи утворений вакуум імперськими міфами. Свідчення усвідомлених дій чиновників і військовиків містять подорожні записки як європейських (найперше британських), так і (частково) російських мандрівників.

Поряд із фізичним знищенням культурних цінностей Російська імперія активно впроваджувала механізми спотворення історичного наративу. Офіційні ініціативи з продукування вигідних владі подорожніх нотаток і «наукових» праць формували викривлену реальність, яка виправдовувала брутальність та вандалізм. Це стало інструментом утвердження російської культурної гегемонії, спробами переконати не лише європейців, а й власне населення в нібито законності, ба навіть закономірності захоплення нових територій. А свідоме, системне нищення культурної спадщини на цих територіях виступало складовою ширшої стратегії геноциду.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Best, G. *Humanity in Warfare*. New York. 1980.
2. Kastenberg, J.E. The Legal Regime for Protecting Cultural Property During Armed Conflict. *Air Force Law Review*. 1997. 42.
3. Hechter, M. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536—1966*. Berkeley, 1975. 60-64.
4. Suny, R. *The Empire Strikes Out. A State of Nations. Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Ed. R.G. Suny and T. Martin. Oxford. 2001.

5. Neumann, I.B. *Uses of the Other: The East. European Identity Formation*. Minneapolis, 1999.
6. Lemkin, R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation. Analysis of Government — Proposals for Redress*. Washington, D.C., 1944. 79-95.
7. Andriyevskiy, A.A. *Krym i krymskiye tatarы: Po povodu stoletiya so dnya prisoyedineniya Kryma*. Kiev, 1883 [in Russian].
[Андриевский А.А. Крым и крымские татары: По поводу столетия со дня присоединения Крыма. Киев, 1883].
8. Sharkov, V.V. *Po povodu stoletnego yubileyа prisoyedineniya Kryma. Istoriya Kryma do prisoyedineniya ego i sovremennoye sostoyaniye Kryma*. Simferopol, 1883 [in Russian].
[Шарков В.В. По поводу столетнего юбилея присоединения Крыма. История Крыма до присоединения его и современное состояние Крыма. Симферополь, 1883].
9. Nikolskiy, P.A. *Krym. Ot Krymskogo khanstva do nashikh dneу*. Simferopol, 1929 [in Russian].
[Никольский П.А. Крым. От Крымского ханства до наших дней. Симферополь, 1929].
10. Bakhrushin, S.V. *Osnovnyye momenty istorii Krymskogo khanstva. Istoriya v shkole*. 1936. 3: 29-61 [in Russian].
[Бахрушин С.В. Основные моменты истории Крымского ханства. *История в школе*. 1936. № 3. С. 29—61].
11. Lapitskaya, S. *Zavoyevaniye i kolonizatsiya Kryma tsarizmom. Istoricheskiy zhurnal*. 1937. 7: 41-53 [in Russian].
[Лапицкая С. Завоевание и колонизация Крыма царизмом. *Исторический журнал*. 1937. № 7. С. 41—53].
12. Vozgrin, V.Ye. *Istoricheskiye sudby krymskikh tatar*. Moscow, 1992 [in Russian].
[Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. Москва, 1992].
13. Brytskyi, P.P. & Bochan, P.O. *Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII—XIX st. Chernivtsi*, 2011 [in Ukrainian].
[Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII—XIX ст. Чернівці. 2011].
14. Gromenko, S.V. *Stepy, morze i góry: Polskie puteshestvenniki kontsa XVIII — nachala XX v. o Kryme*. Simferopol, 2011 [in Russian].
[Громенко С.В. Степу, море і гóry: Польские путешественники конца XVIII — начала XX в. о Крыме. Симферополь, 2011].
15. Seymour, H.D. *Russia on the Black Sea and Sea of Azof: Being a Narrative of Travels in the Crimea and Bordering Provinces; with notices of the naval, military, and commercial resources of those countries*. London, 1855.
16. Clarke, E.D. *Travels in Russia, Tartary, and Turkey*. Aberdeen, 1898.
17. Vsevolozhskiy, N.S. *Puteshestviye chrez Yuzhnuyu Rossiyu, Krym i Odessu, v Konstantinopol, Maluyu Aziyu, Severnuyu Afriku, Maltu, Sitsiliyu, Italiyu, Yuzhnuyu Frantsiyu i Parizh, v 1836 i 1837 gg. Moscow 1839*. 1 [in Russian].
[Всеволожский Н.С. Путешествие чрез Южную Россию, Крым и Одессу, в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж, в 1836 и 1837 гг. Т. 1. Москва, 1839].
18. Keppen, P. *O drevnostyakh Yuzhnogo berega Kryma i gor Tavricheskikh*. Saint Petersburg, 1837 [in Russian].
[Кеппен П. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. Санкт-Петербург, 1837].
19. Sementovskiy, N.M. *Puteshestvennik (Yuzhnyy bereg Kryma)*. Saint Petersburg, 1847 [in Russian].
[Сементовский Н.М. Путешественник (Южный берег Крыма). Санкт-Петербург, 1847].

20. Puteshestviye v Krym i Konstantinopol v 1786 godu miladi Kraven. Moscow, 1795 [in Russian].
[Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году милади Кравен. Пер. с фр. Москва, 1795].
21. Webster, J. Travels through the Crimea, Turkey, and Egypt: Performed during the Years 1825—1828. Vol. 1. London, 1830.
22. Scott, Ch.H. The Baltic, the Black Sea, and the Crimea: Comprising Travels in Russia, a Voyage Down the Volga to Astrachan, and a Tour Through Crim Tartary. London, 1854.
23. Dyubua de Monpere, F. Puteshestvie po Kavkazu, k cherkesam i abkhazam, v Gruziyu, Armeniyu i v Krym. Vol. 5-6. Paris, 1843. Simferopol, 2009 [in Russian].
[Дюбуа де Монпере Ф. Путешествие по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Грузию, Армению и в Крым. Т. 5-6. Париж, 1843. Пер. с фр., предисл. и прим. Т.М. Фадеевой. Симферополь, 2009].
24. Bernov, M.A. Iz Odessy peshkom po Krymu: Pisma russkogo peshekhoda. Saint Petersburg, 1896 [in Russian].
[Бернов М.А. Из Одессы пешком по Крыму: Письма русского пешехода. Санкт-Петербург, 1896].
25. Elliott, C.B. Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey. Vol. 1. London, 1838.
26. Sumarokov, P.I. Puteshestvie po vsemu Krymu i Bessarabii v 1799 g. s istoricheskim i topograficheskim opisaniem vseh tekhn mest. Moscow, 1800 [in Russian].
[Сумароков П.И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. с историческим и топографическим описанием всех тех мест. Москва, 1800].
27. Lyall, R. Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia. Vol. 1. London, 1825.

Надійшла / Received 27.03.2025

Anna HEDO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
a.hedo@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Oleh IVANIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at the Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
o.ivaniuk@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

CULTUROCID IN THE CONTEXT OF RUSSIAN COLONIZATION OF CRIMEA: TESTIMONIES OF TRAVELERS IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The aim is to reconstruct the actions of the Russian Empire aimed at the destruction of ancient and Muslim cultural monuments as a means of legitimizing its presence in annexed Crimea, based on the interpretation of travelogue authors. **Methodology.** The research analyzes the Russian imperial policy towards colonized territories, particularly the Crimean Tatars, through the lens of the conceptual frameworks of M. Hechter and R. Suny. Special attention is given to the

phenomenon of cultural genocide, examined within the framework of R. Lemkin's concept. The analysis of European travellers' accounts reveals the systematic nature of the destruction of Crimea's cultural heritage by the Russian Empire. The destruction of mosques, aqueducts, and other historical sites is considered part of a broader strategy of subjugation and Russification of the region. **Scientific novelty.** This study contributes to the understanding of the scale and methods of cultural colonization in Crimea, using the destruction of Crimean Tatar cultural heritage as a case study. **Findings.** Based on an analysis of travelogues by travellers of the first half of the 19th century it has been established that Russian authorities implemented a series of violent measures aimed at asserting their dominance in the region. These measures included the destruction of public buildings and religious structures, the demolition of aqueducts and fountains, the desecration of graves, and the looting of ancient monuments. The deliberate destruction of cultural heritage sought to erase the historical memory of Crimea's peoples and disrupt their cultural continuity. Given the scale and nature of these actions, the authors argue that they can be classified as exhibiting genocidal intent or even constituting genocide itself. The Tsarist regime sought to integrate the region into its construct of the Russian space, distorting history and filling the imperial void with its own myths and ideological constructs.

Keywords: *travel notes, Crimean Peninsula, travellers, Russian Empire, antiquities, destruction of historical heritage.*